

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 811.161.2:39(091)"15/16"(049.32)
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2022.31.20>

Світлана Гриценко, д-р філол. наук, проф.
ORCID: 0000-0002-2587-7525
e-mail: ap730518@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СКАРБНИЦЯ МОВИ – ГЛИБИННА ТАЄМНИЦЯ ПРАВИКІВ

[Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Випуск 18. **МОВА – МАТКА**. Л., 2022, 425 с.]

Розбудова української історичної лексикографії – справа істинних сподвижників і поціновувачів слова. Створення історичних словників, як зауважував Л. Полюга, виходить далеко за межі вузькомовознавчих наукових надбань, за вагомістю воно набирає загальнонаукового позалінгвістичного характеру. Це багатетапна робота – від створення концепції, інструкцій і правил, добирання, дослідження текстів і формування корпусу джерел, створення масштабних картотек слів до укладання словникових статей, наукового редагування й підготовки до друку – вимагає чимало зусиль і часу. Тому важливо зберігати неперервність лексикографічної традиції й домінування наукової школи.

Лексикографічний проект "Словник української мови XVI – першої половини XVII століть" став хронологічним продовженням "Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.", колектив співавторів якого (Д. Гринчишин, Л. Гумецька (відп. ред.), У. Єдлінська, О. Захарків, В. Карпова, І. Керницький, Р. Керста, Л. Полюга, М. Сенів, М. Худаш) у 1978 р. був нагороджений академічною Премією НАН України імені І. Я. Франка.

Джерелами для формування фундаментальної картотеки "Словника української мови XVI – першої половини XVII століть" слугували вибірково розписані понад 3 500 писемних пам'яток різних стилів і жанрів із території Волині, Галичини, Наддніпрянщини, Поділля, Закарпаття, а також пам'ятки, що походять із територій сучасних Польщі, Литви, Білорусі, Румунії, Угорщини тощо і за мовними особливостями належать до української писемності ранньомодерного часу. Матеріал добирали з найширшого спектра жанрів: ділової писемності (грамоти, листи, судові справи, універсали тощо), сакральних канонічних і неканонічних текстів (Євангелія церковнослов'янською мовою української редакції, учительні Євангелія, казання, повчання, полемічні послання тощо), а також із документів-інвентарів замків, церков і монастирів, статутів братств, граматик, травників, літописів і хронографів, творів давньої літератури. Формуючи канон джерел, пріоритет надавали оригіналам рукописів або ж якісним фотокопіям, що їх виконували за відповідними замовленнями в Петербурзі чи Москві, оскільки видані друком не для лінгвістичних "потреб" пам'ятки, часто передусім для історичних студій, втрачали важливі в контексті лінгвістичної атрибуції наголоси, придиhi, титла, графічні варіанти літер і спеціальні їхні позначення.

Від 1975 р. тривали фахові консультації авторського колективу, який очолював Д. Гринчишин, із професорами С. Бевзенком, О. Горбачем, Й. Дзендзелівським, О. Купчинським, І. Чепігою, В. Німчуком щодо канону джерел, які б повнокровно репрезентували мову періоду. Безпосередня робота над укладанням Словника розпочалася 1982 р. – у різний час над цим проектом сумлінно працювали: У. Єдлінська, Р. Керста, Л. Полюга, М. Онишкевич, О. Федик, Б. Криса, О. Захарків,

М. Сенів, Р. і Н. Осташі, О. Тріль. Триває вона й дотепер – авторський колектив, до якого належать Г. Войтів (наук. ред.), О. Кровицька, Г. Дидик-Меуш, І. Черевко, Ю. Осінчук, О. Заневич і Н. Багнюк, очолює М. Чікало (відп. ред.), словникар-практик із 40-річним досвідом роботи в авторському колективі історичного словника від моменту формування корпусу його джерел. Праця львівських лексикографів – помітне явище не лише української, а й загальнослов'янської лексикографії, зокрема історичної, яку репрезентують багаторічні наукові проекти, лише частина з яких завершена, як-от: "Słownik staropolski" (Kraków, 1953–2002, t. 1–11), "Słownik polszczyzny XVI wieku" (Wrocław, Warszawa, 1966–1994, t. 1–37), "Гістарычны слоўнік беларускай мовы" (Мінск, 1982–2017, т. 1–37), "Словарь древнерусского языка XI–XIV вв." (Москва, 1988–2019, т. 1–12), "Словарь русского языка XI–XVII вв." (Москва, Санкт-Петербург, 1975–2015, вип. 1–30), "Словарь русского языка XVIII века" (Санкт-Петербург, 1984–2019, вип. 1–22), "Словарь обиходного русского языка Московской Руси XVI–XVII вв." (Санкт-Петербург, 2004–2019, вип. 1–8) та ін.

Процес укладання Словника супроводжувався науковою дослідницькою роботою, результатом якої стали праці з історичної лексикології, зокрема: М. Худаша "Лексика українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст.: на матеріалах Львівського Ставропігійського братства" (1961), його ж "З історії української антропонімії" (1977); У. Єдлінської "Питання історичного синтаксису української мови (на матеріалі листів Богдана Хмельницького)" (1961); Д. Гринчишина "Явище субстантивізації в українській мові" (1965); І. Керницького "Система словозміни в українській мові: на матеріалах пам'яток XVI ст." (1967); Л. Полюги "Слово в поетичному тексті Івана Франка" (1977), "Українська абстрактна лексика XVI – першої половини XVII ст." (1991); Р. Керсти "Українська антропонімія XVI ст.: Чоловічі іменування" (1984); О. Кровицької "Назви осіб в українській мовній традиції XVI–XVIII ст. Семантика і словотвір" (2002); Г. Дидик-Меуш "Українська медицина: історія назв" (2008); а також дисертаційні дослідження: Г. Войтів "Назви одягу в пам'ятках української мови XIV–XVIII ст." (1995), О. Кровицької "Семантична та словотвірна характеристика назв осіб у пам'ятках української мови XVI–XVIII ст." (1995), М. Чікало "Назви кольорів у пам'ятках української мови XIV–XVIII ст." (1994), М. Сенів "Українська антропонімія XVI ст.: жіночі іменування", Р. Осташа "Українська антропонімія першої половини XVII ст. Чоловічі власні особові імена (на матеріалі Реєстру Запорозького Війська 1649 р.)" (1987) та ін.

У 90-х рр. XX ст. вийшли друком колективні монографії та збірники наукових праць науковців відділу "Українська лексика в історичному та ареальному аспектах" (відп. ред. Р. Керста, Київ, 1991) та "Українська історична та діалектна лексика" (відп. ред. Л. Полюга, Київ,

1985, 1995; відп. ред. Д. Гринчинин, Львів, 1996; відп. ред. Г. Войтів, О. Кровицька, Львів, 2003, 2007) та інші, які дотепер не втратили наукової вартості.

Наступні покоління лексикографів, науковців, що працюють у відділі у XXI ст., сфокусувалися на дослідженнях із теорії і практики історичної лексикографії, історичної граматики, вивчення мови ранньомодерних українських текстів методами психолінгвістики, прагмалінгвістики, когнітивістики, етнолінгвістики, антропології тощо. Викликали резонанс в українському та слов'янському мовознавстві монографії науковців: І. Черевко "Фразеологія пам'яток української мови XVI–XVII століть: семантика, структура, стиль" (2013), О. Заневич "Українська мова XVI–XVII ст.: дієслово. Семантика, перехідність, об'єкт" (2015), Г. Дидик-Меуш "Комбінаторика української мови XVI–XVIII ст.: теорія, практика, словник" (2018), особливою подією для лінгвістичної медієвістики стали видання писемних пам'яток (Ю. Осінчук підготував до друку й дослідив із погляду лінгвістики Добрилове, Бучацьке Євангелія та інші давньоукраїнські сакральні тексти). Результати ґрунтовних наукових студій автори Словника запроваджують у лексикографічну практику, удосконалюючи підходи до опрацювання мовного матеріалу, заглиблюючись у свідомість мовців, реконструюючи картину світу тогочасного українця, пізнаючи епоху.

"Словник української мови XVI – першої половини XVII століть" репрезентує "той слівний скарб, що ми маємо в пам'ятках нашого письменства" (Є. Тимченко) окресленого хронологічного зрізу. Епоха, яка рельєфно постає перед дослідником слова і мови із першоджерел – писемних пам'яток, у Словнику через дефініції та щедри ілюстрації дає змогу реконструювати тогочасне повсякдення, культурно-історичний контекст, релігійний і правничий дискурс тощо.

Рецензований випуск 18 "Словника української мови XVI – першої половини XVII ст." підготував колектив авторів з відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Редактори випуску – Марія Чікало і Ганна Войтів, лексикографи із понад 40-річним досвідом роботи саме в царині діахронійної лексикології та словництва.

Випуск 18 охоплює великий масив слів на літеру М (Мова – Матка). Під час роботи над випуском був дотриманий важливий принцип добору словникового "матеріалу" – *ареальний*, тобто враховано місце написання пам'ятки, що сприяє подальшій едичії географії мовного явища як у синхронії, так і в діахронії. У рецензованій праці авторський колектив намагався дотримуватися "*ареального балансу*" репрезентованих текстів у словничих статтях.

Словник містить унікальну лексику, яка зачаровує неповторним колоритом форми та семантики, зокрема *мовловати* 'мовити' (1556–1561 ПЄ 426 зв.), *мовня* 'мова' (Володимир, 1571 УЄ Вол. 47), *моделюшь* 'міра, ступінь' (Київ, 1641 МІКСВ 369), *молдотокъ* 'молоток' (XVI ст. УЄ № 29519, 39), *мужатка* 'заміжня жінка' (Луцьк, 1596 АрхЮЗР 8/III, 475) та ін. Кожен поціновувач українського слова може поринути в мовну стихію досліджуваного періоду. Порівняймо лише спектр ад'єктивів до іменника *мова*, репрезентованих у рецензованому випуску: *шкара́да* мо́ва (1627 ЛБ 120), *выста́вна* мо́ва, *выво́дна* мо́ва (1627 ЛБ 116), *широкии* мовы (кінець XVI – початок XVII ст. ПДПИ 182, 108), *корóтка* мо́ва ... *потре́бна* и *приго́жа* е́сть (Київ, 1619 Гр. Сл. 186), *шпи́сану* *сла(д)кою* мо́вою (Чернігів, 1646 Перло 7 зв.), *чыта́ль* *голосною* и *значною* мовою ... *тые* слова (Вільна,

1597 РИБ XIX, 220), мовы *шепетливый* (Володимир, 1599 АрхЮЗР 6/І, 273), *оумиленная* и *плачливаа* мо́ва (Київ, 1625 Коп. Каз. 6), мо́ва *неслушная* ... (Книшин, 1554 AS VI, 164), *выкиньте* ... *плюгавую* мову зъ усть вашихъ (Вільна, 1599 Ант. 947), *учинилъ* *широкую* и *досыть жалосную* мову до короля (Львів, 1605–1606 Перест. 39), *их хитрая* и *превратная*, *смачная*, *шблудная* мо́ва (поч. XVII ст. Вол.В. 77), мовы *поро́жнеи* *уживаю(т)* (Львів, 1645 О тайн. 107) та ін.

Рецензована праця демонструє маркери суспільно-політичного життя досліджуваного періоду, має значний перелік юридичних термінів (*муниментъ* 'грамота, документ про права, привілеї' (Київ, 1598 ККПС 102), *мутъня* 'ошуканство, обман' (XVI ст. НЄ 177), *мена* '(угода про обмін) міна' (Володимир, 1508 Арх.Р., фотокоп. 41), *мошонкоръзь* 'злодій, крадій' (1627 ЛБ 65) < *мошонка* 'гаманець, торбина' та *рѣзати* 'різати') та усталених юридичних виразів, зокрема: *мо(л) закону* 'ділянка, царина закону' (а(б) *мо(л) закону* (1627 ЛБ 182)), *голос мовене* 'необґрунтоване безпідставне свідчення' (а *заплати(в)ши* и *выпо(л)ни(в)ши* *тые* заруки *шкоды* и *наклады* на *голоє* *моє(н)є* (Ляхівці, 1559 ЛНБ 103, 19/Іd, 1961, 25 зв.–26)), *в мовчаню быти* 'не виявляти матеріальних претензій' (*больше(и)* *ω(т)* *ста* *лє(т)* *ты(х)* *кгру(н)товъ* *нши(х)* *вла(ст)ныхъ* *де(р)жачимъ*, *николи* *се* *не* *упоминали*, *аж* *и* *до* *того* *часу* *в* *мо(в)ча(н)ю* *были* (Київщина, 1600 ККПС 151)), *въчноє мо(л)чання* (*молчане въчноє дати* 'зобов'язання не пред'являти своїх прав на що-небудь' (записа(л)са *самъ* ... *въчноє* *мо(л)чание* и *поко(и)* *манасты(р)цєви* *шпиталеви* *нашему* *дати* (Львів, к. XVI ст. ЛНБ 4, 2, 31)), *въчноє молчанє* *зоставовати* 'зобов'язання залишати без змін свої права на що-небудь' (Кгда жемъ я пану Ярошу жадной маетности ... до схованя не давалъ, и я то имъ зъ *обу* *сторонъ* *самымъ* и *потомкомъ* *ихъ* *молчане* *въчноє* *зоставую* (Краків, 1595 АСД I, 198)), *въчне (вечне) мовчати* 'ніколи не заявляти про свої права на що-небудь' (ани *люди* *наши* *не* *мают* *са* *уже* *в* *тую* *землю* *за* *тые* *врочища* *ничим* *вступати* и *въчне* *ω* *то* *маю(т)* *молчати* и *покой* *дат* (Острог, 1538 AS IV, 140–141)), *вєчныє часы молчати* 'не оскаржувати' (*звы(ш)* *поменило* *вє(ч)ными* *часы* *мо(л)чати* *маю* (Овруч, 1577 ЛНБ II 4044, 35)) та ін.

Економічний поступ України досліджуваного періоду широко представлений в аналізованому випуску Словника реєстром лексем (*могоричъ* 'плата за послугу': *могоріча* *да(но)* *гро(ш)* 10 (Львів, 1627 ЛСБ 1051, 4), *монета* 'монета': у мене Дмитрия... *взели* и *пограбили* *з* *хусткою* *из-за* *поясов...* *монеты...* *золотых...* *полшеста* (Володимир, 1612 АрхЮЗР 1/VI, 410), *мшелоимство* 'корисливість, нажива': *Попеченіє...* *прилежа(н)є*, *мшелои(м)ство*. *стара(н)є*, *áлбо* *пилное* *старанье* (1627 ЛБ 88), *моргъ*, *морке* '(міра землі, що дорівнює 0,57 га) *морг*': *годила* *на* *па(ш)ню* *мо(р)кгъ* *за* *сорокъ* *гроше(и)*, *а* *боровое* *земъли* *моркгъ* *за* *два(д)цать* *грше(и)* (1566 ВЛС 58–58 зв.), *мусъ* 'міра об'єму у 8,5 л': *ивану* *шипъ* *за* *працу* *грош* *єї*. *на* *пиво* *ремѣсникомъ* *грош* *єї*. *за* *є* *мусовъ* *влъю* *че(р)воны(и)* *зол.* *á* (Львів, 1611 ЛСБ 1038, 3 зв.) та сталих виразів, що демонструють розмах торгівлі нашої країни з усім світом (*добрая монета*, *монета добрая* '(непідроблена, нефальшива карбована грошова одиниця) *добра монета*' (кінець XVI ст. Розм. 51 зв.), *литовская монета* (*манъта*, *монита*), *монета литовская*, *монета великого князства*, *монета (монъта) великого князства* (*кназства* *литовского* '(грошова одиниця, яку карбували у Великому князівстві Литовському) *литовська монета*' (Новгородок, 1518 АЮЗР I, 59), *монета (моныта) польская* (*полская*), *монъта Корұны* *Полское*

'(монета польського карбу) польська монета' (Ясси, 1559 ЛСБ 29), *монета фляндрська* '(монета фландрського карбування) фландрська монета' (кінець XVI ст. Розм. 70–70 зв.), *монета ве(н)герська* '(монета угорського карбування) угорська монета' (Гавай, 1637 Паньк. I, 186), *Ческая монета* '(монета чеського карбування) чеська монета' (Краків, 1539 AS IV, 184), *легкая монета* '(монета малого номіналу) розмінна монета' (Львів, 1624 ЛСБ 1049, 5)) і розвинуену податкову систему (*мыто важчоє* 'митний збір за товари, що продавалися на вагу' (Берестя, 1526 ТУ 52), *мыто владычєє* 'митний збір на користь владики' (1552 ОВол.3. 200), *мыто воденое, воденое мыто* 'митний збір за товари, які сплавлилися ріками' (Дубно, 1559 AS VI, 42), *мыто возовое* 'митний збір від воза з товаром' (1552 ОВол.3. 199 зв.), *мыто головное (головъное)* 'митний збір за перевезення товарів через державний кордон або митних округів' (Радомль, 1529 ТУ 55), *мыто горщковое* 'митний збір за горщики для продажу' (Луцьк, 1567 ТУ 122), *мыто господарское* 'митний збір на користь держави' (Берестя, 1526 ТУ 52), *мыто гребельное (гребелное, гребельное)* 'митний збір за перевезення товарів через греблю' (Вільна, 1560 ТУ 89), *мыто грошовое* 'митний збір, сплачуваний готівкою' (Краків, 1527 Гр. СВ), *мыто дереваное (деревеное), деревено мито* 'митний збір за дерев'яні товари' (1552 ОВол.3. 199), *мыто новоподвышоное, мыто новое* 'нове мито' (Берестя, 1583 Мит. кн. 69), *мыто оргишовое* 'митний збір зі скота' (Краків, 1508 АЮЗР II, 120), *мыто погребельное, мыто гребельное* 'мито, що сплачується за поховальні послуги' (Пересопниця, 1600 АрхЮЗР 1/VI, 299), *мыто подорожное* 'митний збір за перевезення товарів через митницю' (1552 ОВол.3. 200), *мыто померъное* 'митний збір з товару, що вимірювався мірами об'єму' (1552 ОВол.3. 199 зв.), *мыто рыбное (рибное)* 'митний збір за виллов, продаж риби' (Житомир, 1552 ОЖЗ 123), *мыто скураное* 'митний збір за перевезення, продаж шкур' (Луцьк, 1562 ТУ 93–94), *мыто солнечное* 'те саме, що *мыто соляное*' (Луцьк, 1562 ТУ 93–94), *мыто соляное (соленое, соланое)* 'митний збір за право перевезення, продажу солі' (1552 ОЧерк.3. 9), *мыто спашъное* 'митний збір за право випасу худоби, що переганялася на ярмарки' (Володимир, 1628 ТУ 283), *мыто сухое* 'митний збір від товарів, що перевозилися по суші' (Луцьк, 1545 ТУ 70), *поколодноє мыто* 'митний збір від колоди товару' (Краків, 1511 АЛРГ 148), *скопное мыто* 'митний збір за право продажу хутра' (Луцьк, 1545 ТУ 66)).

Окрім цього, серед реєстрових слів фіксуємо ті, що є унікальними маркерами традиційної культури українців XVI–XVII ст., номінують різноманітні побутові реалії наших предків. До таких належать назви ремісничих інструментів і побутових пристроїв (*моллотоцьк, молоток* 'молоток', *молоть* '(великого розміру молоток) молот', *можджърь* '(пристрій для лущення та подрібнення) ступа', *мотовило* '(знаряддя для змотування нитки з веретена) мотовило', *мотыка* '(вид ручного знаряддя для обробітку ґрунту) мотика' (1546 ОГ 17), *мътла* '(великий віник, часто прикріплений до довгої палиці) мітла' (XVI ст. УЕ Трост. 67), *мусать* 'сталевий брусок або кружало для гостріння ножів' (Житомир, 1584 АЖМУ 120), *мотуска* 'мотузка' (середина XVII ст. Хрон. 157), *мрежа* '(риболовна сіть) мережа' (1556–1561 ПЄ 226 зв.), *мундштуцьк* '(додаткові залізні вудила з підіймальною розпінкою біля піднебіння, за допомогою яких легше правити конем) мундштук' (Володимир, 1597 АрхЮЗР 1/VI, 137)). Серед побутової лексики окреслюється також група слів на позначення тканин та оздоблювальних елементів (*мухоярь* 'бавовняна тканина з домішкою

вовни або шовку) мухоярь' (Вільна, 1568–1573 ПККДА II, дод. 560), *морхъ* 'китиця, торочка' (Луцьк, 1563 РЕА II, 126–127), *мохра* 'тс.' (Пересопниця, 1600 АрхЮЗР 1/VI, 295)), продуктів харчування (*муштарда* '(особливим способом приготовлена гірчиця) муштарда' (XVI ст. Розм. 11 зв. – 12), *мунтъ* 'мука вищого сорту' (Ясси, 1627 ЛСБ 499, 2)), назв приміщень (*мыльня* '(приміщення для миття) лазня' (Київ, 1625 ПІФ 147–148), *мытель* 'лазня' (початок XVI ст. Песн.п. 54)) і хатнього начиння (*мывалница* 'мийниця, умивальниця' (XVI ст. УЕ № 29519, 38 зв.), *мыльница* 'посудина для миття і купання' (початок XVII ст. Проп. р. 175), *мыло* '(засіб із жирів і луку для миття та прання) мило' (Вільна, 1568–1573 ПККДА II (дод.) 560), *мыло ба(р)ское* 'мило, виготовлене в Барі' (Берестя, 1583 Мит. кн. 31 зв.), *мыло гре(ц)кое* 'мило, виготовлене в Греції' (Берестя, 1583 Мит. кн. 33), *мыло простое* '(невисокої якості, дешевий ґатунок мила) просте мило' (Берестя, 1583 Мит. кн. 9 зв.)).

Рецензована праця є мовним відлунням духовного життя України XVI – першої половини XVII ст. В. Німчук наголошував на актуальності розгляду мовної політики досліджуваного періоду в контексті дослідження церковно-релігійної ситуації в Україні. Як засвідчують писемні пам'ятки, для релігійного лексикону цього періоду характерним було використання грецизмів для номінування понять вужчого вжитку (назв літургійного утвару, ієрархії, чернецтва тощо), слов'янізми (переважно кальки із грецької) на позначення релігійних термінів ширшого призначення (назви свят, співів, обрядів тощо) і полонізмів. Випуск 18 демонструє значну кількість лексем та усталених і метафоричних виразів на позначення релігійних понять, зокрема: *модла* '(звернення до Бога з молінням) молитва', *молебень* '(подячне чи благальне богослужіння) молебень', *молитва* '(звертання до Бога, до святих) молитва, моління', *молебница* '(будівля, де відбуваються богослужіння) храм', *молебник, молитвенник* '(той, хто молиться Богу за себе і за інших) молільник, молитвеник', *молитель* '(той, хто просить про що-небудь) прохач', *молитовникъ* '(богослужбова книга) молитовник', *молитвовати* '(що) здійснювати церковний обряд освячення) освячувати', *молитствовати* 'молитися', *монахъ* 'монах, чернець', *монаха* 'монахиня, черниця', *монастирско* 'місце, де стояв монастир', *монстранция* 'у римо-католицькій церкві посуд для урочистого виставлення віруючим Святих Дарів', *мощи* '(муміфіковані останки людини, які вважаються святими) мощі', *мучилище* '(місце вічних мук) пекло', *море огненное, море пекельное* 'геєна вогненна, пекло', *мица* '(церковна відправа латинського обряду) меса', *великая миша* 'урочиста велика меса', *законъ манастырський, уставъ манастырський* 'монастирський статут', *въчная мука, мука въчная, огненная мука, пекельные муки, муки пекельные* 'страждання грішників у пеклі', *лживая мудрость* 'лжевчення; ересь', *вечная мудрость* 'Божа премудрість', *вавилонская музыка* 'богопротівна, гріховна музика', *моцы небесные* 'небесне воїнство', *мухи оганяти* '(рухом правої руки зображувати знак хреста) хреститися'.

Рецензований випуск Словника фіксує лексеми на позначення військових понять: *мождерь* '(короткоствольна гармата) моздір', *муницья* '(укріплення, оборонна споруда) фортифікація', *мушкетъ* '(гнотова рушниця) мушкет'. Зауважимо, що розбудова військової лексики у досліджуваний період була зумовлена більше позамовними, ніж мовними, чинниками, зокрема підневільним статусом українців на рідній землі в XVI–XVII ст., на що вказував і "Волинський релігійний вільнодумець": "... той же нынѣ гнѣв божий постиг руси за тоє, як тогды жидову,

и выдал их тым же ляхом в неволю, що и землю их за неволники маюг, же и вѣру их в них квалтят" (1905 р., с. 82); це створювало умови для потужного козацького спротиву, який продемонстрував державотворчі можливості українців. Кардинальні зміни, які відбулися у військовому будівництві, поєднання традиційних для запорозького козацтва методів ведення війни і нових форм, характерних для не лише європейського, а й азійського регіонів, на думку Т. Чухліба, у середині XVII ст. дало змогу Б. Хмельницькому істотно збагатити скарбницю світового воєнного мистецтва. Рівень озброєння армії та військових утворень був найвагомішим показником розвитку держави досліджуваного періоду.

У рецензованій праці засвідчена також термінологія на позначення понять транспортної (*моноксила* 'судно, основа якого видобана з суцільного стовбура дерева') і медичної сфер (*мозук кости* 'кістковий мозок'), а також типові для писемних пам'яток досліджуваної доби установлені книжні вирази: *до мовена позволенье брати* 'просити слова' (Острог, 1598–1599 Апокр. 54–54 зв.), *моуене мати* 'вести мову' (Володимир, 1569 АрхЮЗР 8/VI, 261–262), *мови не мыслити* 'не може бути (й) мови (про що)' (Київ, 1633 КМГМ I (дод.) 545), *житейское море* 'життя з його турботами й неспокоєм' (Острог, 1587 См.Кл. 1 зв.) та ін.

Українська мова XVI–XVII ст. зазнала потужного іншомовного впливу, що було зумовлено складною політичною, релігійною, культурною ситуацією в Україні, а поширені на її теренах мови (українська, церковнослов'янська, грецька, латинська, вірменська, турецька, кипчаксько-татарська, польська, чеська, німецька, угорська, італійська, французька) маніфестували змагання різних ідеологій і політико-економічних систем, що вербалізувалося в мові українських писемних пам'яток окресленого часу. Реєстр Словника української мови XVI – першої половини XVII ст. фіксує чимало запозичень із грецької, латинської, польської, німецької мов, а також із церковнослов'янської: *моца(р)ство, в и(н)те(р)цызе, модеруючи, зъ клеменцией, дефактъ, строфоваль, презентую, церографъ, на та(с)тамѣ(н)те, фундовати, у фольварку, на шпитали, реферуючисе, аренда, баньдолеть, шпъгова(н)а, для титуловъ, провъзоръ, шафа(р), мѣнстра, еклисия, монструмъ, моца(р)ство, моцова(н)е, моцовникъ, мрѡкъ, мутацяя, муницяя, моноксила* й ін.

Кожне реєстрове слово рецензованої праці супроводжує граматична та семантична характеристика, яку укладачі визначають на підставі опрацьованих мікроконтекстів писемних пам'яток, хоч неодноразово, особливо коли треба було з'ясувати семантичну структуру абстрактних іменників, авторам доводилося брати до уваги широкий контекст, відповідно використовувати велику за обсягом цитату. За таких умов Словник, його дефінітивна й

ілюстративна частини стають джерелом дослідження світу українців XVI – першої половини XVII ст.

Особливий евристичний потенціал мають фразеологізми (*мунштукъ знати (з кого)* 'послабити нагляд над ким-небудь', *житейское море* 'життя з його турботами й неспокоєм', *языкъ (молчанье) завязати* 'мовчати', *мови не мыслити* 'не може бути (й) мови (про що)', *до мовена позволенье брати* 'просити слова', *мухи оганяти* '(рухом правої руки зображувати знак хреста) хреститися', *вечные часы молчати* 'не оскаржувати' й ін.), цілі блоки яких містять у своїй структурі словникові статті до багатозначних слів.

Привертають увагу антропоніми, серед яких – імена, прізвища, прізвиська козаків, виявлені в Реєстрі війська запорозького 1649 р., а також імена та прізвища представників "еліти" українського соціуму репрезентованої епохи (*Мовчань, Матвѣй Могиловець, Игна(т) Моги(л)ни(к), Левъко Могула, Па(р)хомъ Могильны(и), Стецько Мозуль, Пана(с) Мо(л)чанъ, Ерошь Молява, Захарка Молявка, Иванъ Момоть, Лукень мому(т)ко, Феско Мо(р)дач, Грыцько Мочула, Ю(р)ко Мошкове(ц), Лѣ(с)ко Муковозъ, Єремѣ(и) Могила, Петръ Могила, Симешн Могила*) та представлені як означення (*бузаева могила*); топоніми ("показал курганъ великий, который назвал *Костеная могила*" (Свищів, 1553 АрхЮЗР 8/VI, 29); "межи *Протасовым горбомъ* а *Медвежьею могилою*" (Підгайці, 1571 АрхЮЗР 8/VI, 368); "*Сѣстрые Могилки*" (Київщина, 1639 ККПС 273).

Зауважимо, що цінним для дослідників динаміки мови, етнокультури та історії є вказівка у Словнику часових параметрів фіксації в текстах того чи іншого мовного явища. Визначення часу появи лексеми в опорі на історію позначуваної реальності сприятиме окресленню запозичень, які номінують поняття матеріальної культури, історія виникнення яких чітко встановлена, або визначено час, раніше якого ці запозичення не могли постати в мові-реципієнті. Урахування широкої позамовної інформації, контексту епохи для визначення часу лексичних запозичень в українську мову засвідчує, що історія реалій та історія їхніх назв нерозривні, тому для пізнання фактів мови мають значний пояснювальний потенціал. Хронологізація запозичень залишається важливим засобом досягнення вичерпної й об'єктивної характеристики динаміки номінативних одиниць у часі, а також пов'язаних із ними явищ позамовної дійсності – елементів матеріальної й духовної культури.

Рецензована праця належить до "нових типів лексиконів, що посилюють *вагомість домінанти слова*" (Н. Хобзей), є основою для подальших студій із лексикології, історичної граматики, діалектології; вона стане потужним джерелом інформації для істориків, краєзнавців, культурологів, археологів, релігієзнавців, дослідників історії права та світогляду суспільства.

Надійшла до редколегії 29.04.22

Svitlana Grytsenko, Doctor of Philology, Professor
ORCID: 0000-0002-2587-7525
e-mail: ap730518@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE TREASURE OF LANGUAGE – THE DEEP MYSTERY OF ANCIENT AGES

[Dictionary of the Ukrainian language 16th – the first half of the 17th century. Issue 18. MOBA – МАТКА. Lviv, 2022, 425 p.]